

Володимир Даниленко

ІМПЕРСЬКІ МІФИ І МАЛОРОСІЙСТВО В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті з позицій постколоніальної критики проаналізовано російські пропагандистські міфи, спрямовані на асиміляцію українського народу, та їх інтерпретація українськими письменниками різних епох. Розглянуто основні імперські міфи, що паралізували національну волю українців, не дозволяючи вийти зі складу Російської імперії та Радянського Союзу. Висвітлено різні оцінки та інтерпретації в літературі російських імперських міфів на основі поглядів та творів Захарія Копистенського, Феофана Прокоповича, Миколи Гоголя, Тараса Шевченка, Євгена Маланюка, Натана Рибак.

Ключові слова: Російська імперія, Радянський Союз, імперський міф, малоросійство, асиміляція, Переяславська рада, «старший брат», українська ідея, постколоніальна критика.

Говорячи про міфи, на яких трималася колоніальна ідеологія Російської імперії та Радянського Союзу, відразу зауважимо, що йтиметься про міфи в сучасному значенні, тобто, як пропагандистські судження пов'язані з політичною природою країни. Це будуть не космогонічні, теологічні, астральні чи героїчні міфи, а імперські, які допомагали політично, соціально й культурно утримувати в колоніальній системі народи Росії та Радянського Союзу.

Актуальність проблеми полягає в тому, що імперські міфи не мають нічого спільного з історичною правдою і справедливістю в країні, де один народ вважається головним, «старшим», а інші — «молодшими». Вони завжди тримаються на псевдонаукових фактах та вигадках. Такі міфи є ідеологічними установками, що мають свою політичну та культурну природу. У Російській імперії та Радянському Союзі вони допомагали тримати в покорі й асимілювати уярмлені народи. Ці міфи мали державне значення і потребували безкінечного художнього відтворення в літературі, кінематографі, театрі, образотворчому мистецтві, пісенній творчості. У Росії та Радянському Союзі міфотворенням займалися політики, спецслужби, історики, журналісти, письменники, режисери та представники інших творчих професій. Міфи були невід'ємною складовою російської політики і мали колосальний вплив на масову свідомість. Вони виконували об'єднуючу роль і дозволяли імперії мати духовний та морально-етичний вплив на підкорені народи.

Під час **аналізу наукових досліджень** враховано досвід теоретиків і практиків постколоніальної критики Едварда Саїда, Гаятрі Чакраворті Співак, Еви Томпсон, Віталія Чернецького, Марка Павлишина.

Метою статті є аналіз міфів про триєдність російської нації, про Переяславську раду

як доленосну подію в історії України та міф про «старшого брата» — російський народ у поглядах і творчості різних українських письменників.

Первісна поява терміна «Мала Русь» пов'язана не з тим, щоб довести, що українці та білоруси належать до трьох гілок єдиної російської нації. Свого часу цю назву ввели галицько-волинські князі, коли в 1303 р. захотіли створити свою митрополію. Вони виділили її в масштабах Великої Русі, під якою розуміли країну з центром у Києві та яку сьогодні ми називаємо Україною. У той час до Малої Русі було включено 19 єпархій у складі галицької, володимиро-волинської, луцької, перемишльської, туровської та холмської єпископій. Первісно до Малої Русі входили Галичина, Волинь і Турово-Пінщина, а з 1317 р. — литовська митрополія з центром у Новогрудку. Хто б знав, що цей галицько-волинський винахід через століття перетвориться в ідеологічну зброю проти українських земель та національної ідентичності.

До XV ст. про Малу Русь забули, а в XVI ст., як зауважив Михайло Грушевський, київські митрополити заради грошових та політичних вигод почали підписувати свої листи, звертаючись до московських правителів, як митрополити Малої Русі. І російським царям ця ідея сподобалася.

У 1621 р. архімандрит Києво-Печерського монастиря Захарія Копистенський у полемічному творі «Палінодія», пафос якого спрямований проти Брестської унії 1596 р., пише про великоросів і малоросів, що на момент унії були вже історично розділені, але належали до єдиного роду. У складеному в другій половині XVII ст. Київському синописі, авторство якого приписують Інокентію Гізелю, ця ідея знайшла подальший розвиток. Київський синопис заклав уявлення про Давню Русь як спільну колыску трьох сучасних народів — російського, українського та білоруського. А першим письменником, що

обґрунтував триєдиність російського народу, був Феофан Прокопович. У його зверненнях до самодержців Великої, Малої і Білої Русі українцям була відведена роль малоросів.

Вихованець, професор і ректор Києво-Могилянської академії Феофан Прокопович зробив блискучу кар'єру в Російській імперії як вчений, радник Петра I та ієрарх Московської церкви. Він заклав духовні основи нової Російської імперії, прив'язавши Московське царство до історії Русі. Таким чином Феофан Прокопович створив духовну пуповину, яка на століття прив'язала Україну до Росії. Маючи колосальний вплив на російський престол, він протоптав стежку талановитим і енергійним українцям до метрополії і цим заклав ідеологічні підвалини колоніальної системи, на довгі роки відвівши Україні роль російської провінції. Феофан Прокопович став духовним модернізатором Росії, підпорядкувавши церкву світській владі, як це було у Візантійській імперії. Його реформи, втілені Петром I, допомогли розцерковити в Росії науку, літературу й мистецтва.

У XVII ст. до Малої Русі відносили українські та білоруські землі, доки в цей час не було введено ще одне поняття — Біла Русь. Щоправда, за часів Речі Посполитої під Білою Руссю розуміли землі навколо Вітебська, Могильова, Мстиславля та Орші. Тобто, Білою Руссю називали тільки Східну Білорусь.

У XVIII–XIX ст. назва Мала Русь на землях, що входили до Російської імперії, увійшла в масову свідомість і вже набула ознак національної ідентичності, що повертало українців до минулого, фольклору, традицій, але стримувало їх від ідеї побудови своєї держави, оскільки імперська пропаганда привчала українську націю до думки про те, що вони — малороси, а малороси — це етнічний різновид росіян. У такому разі їм немає чого мріяти про власну державу.

Поява української ідеї завдала сильного удару по малоросійству і піддала сумніву ідею триєдиності російської нації. Цю появу російська еліта сприйняла вороже, а царський прем'єр-міністр Петро Століпін назвав українство найбільшою загрозою існування Росії. Тож якщо боротьбу за свою свободу поляків і фінів російські ідеологи вважали загрозою цілісності імперії, то боротьбу українців — загрозою цілісності російської нації.

Після розвалу Російської імперії, вибуху українського національно-визвольного руху, УНР, повстанського руху Нестора Махна більшовики, що заявили про боротьбу з імперською спадщиною та побудову світової політичної системи без національного та соціального гніту, визнали право українців на самовизначення і заборонили вживати слово «малорос». Втім, самовизначення в рамках Української РСР було фікцією. Після тимчасової політики коренізації в Радянському

Союзі почався процес згортання розвитку національної свідомості радянських народів та побудова нової спільноти — «радянський народ». Було повернуто імперську практику асиміляції неросійських народів, а Радянський Союз поступово стає модернізованою формою Російської імперії.

24 травня 1945 р., виступаючи в Кремлі перед командувачами Червоної армії, Й. Сталін виголосив тост за здоров'я російського народу, якого назвав «найвизначнішим народом серед народів Радянського Союзу». З цього тосту після Другої світової війни розпочалася політика повернення СРСР до політики великодержавного російського шовінізму.

У 1946 р. у Ленінграді було опубліковано працю В. Мавродіна «Давня Русь (Походження російського народу та утворення Київської держави)», в якій радянський історик повернувся до імперської концепції триєдиного російського народу, що складався з великоросів, малоросів і білоросів. Вчений обстоював думку про те, що в Київській Русі були стерті племінні відмінності. Так сформувався єдиний руський народ. Після нашестя хана Батия він роз'єднався на три окремі народи. Історики А. Новосельський, О. Зиміна, М. Павловський, В. Пашуто, Г. Санжеев та філологи П. Кузнецов і В. Сидоров розкритикували теорію В. Мавродіна. Головною підставою для цього був доволі переконливий аргумент: якби в Київській Русі дійсно була сформована єдина народність, то ні феодальна роздробленість, ні монгольське іго не змогли б роз'єднати єдиний національний організм на три різні народи. Поява праці В. Мавродіна збіглася з наміром Сталіна повернутися до перевірених імперських технологій і прискорити формування єдиного радянського народу, зробивши росіян панівною нацією. Тому концепція дослідника була використана в тезах ЦК КПРС до 300-річчя возз'єднання України з Росією, що вийшли в газеті «Правда» 10 січня 1954 р. У цьому партійному документі з'явилося два положення, які згодом були художньо інтерпретовані в багатьох творах української літератури радянської доби. Це тези про особливу місію «великого російського народу» і про те, що під час Національно-визвольної війни 1648–1654 рр. український народ насправді не хотів створювати свою державу, а домагався лише «об'єднання з братнім російським народом в єдиній Російській державі» [4, 8].

Ці тези були сприйняті як інструкція для написання історичних романів Натаном Рибакком, Олександром Ільченком, Петром Панчем, Іваном Ле, Павлом Загребельним.

Малоросійство — інтегруючий міф, на якому трималася вмонтована в лоно Російської імперії Україна. Міф, який створили українські інтелектуали, щоб під час політичної та військової поразки пристосуватися до виживання в умовах

бездержавності й забезпечити собі перспективу кар'єри в нових історичних умовах. І за цей міф вхопилися фундатори Російської імперії, оскільки завдяки йому російська історія розпочиналася не зі Залешанських земель, не з Московії, а на сім століть раніше — від Русі. Отже, йдеться про міф у сенсі сучасної політичної лексики, тобто пропагандистської історії, створеної для кон'юнктури заради ситуативної політичної, економічної або іншої вигоди. А що це кон'юнктурна вигадка знали українські церковники та літератори XVII ст.

Так, у книжці «Країна Моксель, або Московія» Володимир Білінський зауважує, що навіть авторитетні російські історики Сергій Соловйов і Василь Ключевський визнавали, що «*Русь за старих часів була, але великороси як народ з'явилися аж у XVI—XVII століттях*» [1, 14]. Тобто, між XI і XVI ст. землі, які Феофан Прокопович називав Великоросією, насправді етнічно та культурно були мало пов'язані з Україною, оскільки у них різні предки: слов'яни та угро-фінські й тюркські етнічні групи, які стали основою українського та російського народів.

В українській літературі аналіз малоросійства ґрунтовно осмислений Євгеном Маланюком у «Книзі спостережень», до якої увійшли есе, видані в Канаді протягом 1962–1966 рр. У розумінні письменника, малорос — це духовно й психічно скалічений імперією українець. На його думку, малоросійство найменше вразило селянство, а найбільше — інтелігенцію, яка мала виконувати роль «*мозкового центру нації*» [2, 222]. Малоросійство, за Є. Маланюком, — це зразок українського гамлетизму, коли людина вважає себе одночасно і росіянином і малоросом. Виникає своєрідна дволикість: малорос зі своєю мовою, фольклором, традиціями, історією та росіянин, оскільки, на думку теоретиків триєдиного російського народу, російська нація складається з трьох етнічних гілок. Так, малоросійство — це нижчий етнічний рівень, а вищий — російський, або ж національний рівень. У Російській імперії українцям була відведена роль етнічної групи на кшталт гуцулів або поліщуків у складі української нації. У Радянському Союзі ця дволика інтеграційна формула була використана в іншій модифікації. Українець за національністю був одночасно радянською людиною за приналежністю до Радянського Союзу, тобто за громадянством. Ця формула використана і в США, де слово «американець» вказує на громадянську приналежність. При цьому людина може бути одночасно українцем, ірландцем, німцем, італійцем, англійцем, євреєм. Зрештою, така формула, що поєднує національність і громадянство, є в кожній сучасній державі. Але якщо в інших країнах можна вільно бути американцем українського походження або британцем індійського

походження, то в Російській імперії (та й загалом у сучасній Росії) агресивний соціум, нетерпимий до всього неросійського, і державний апарат не лишають шансів пишатися своїм походженням. На думку Євгена Маланюка, в умовах Російської імперії малоросійство — це «*завжди апріорна і тотальна капітуляція*» [2, 223], оскільки російське середовище завжди зверхньо і насмішкливо ставилося до мови, звичаїв, традицій і національних цінностей інших народів. Отже, малоросійство — це страх бути висміяним і приниженим російською більшістю, модою на все російське, зокрема на російську мову, що вважалася вищою, культурнішою, вишуканішою.

У Російській імперії, Радянському Союзі (та й у сучасній Росії) українців завжди зневажливо називали «хохлами», поляків — «пшеками», кавказькі народи — «абреками», представників Середньої Азії — «чурками», американців — «американцями», італійців — «італьяшками». Національна нетерпимість, насмішки, агресія з возвеличенням усього свого витворили образ вищої нації, тому в Російській імперії та Радянському Союзі українці, білоруси, грузини, поляки, литовці часто записувалися росіянами. У ті роки навіть була відома приказка: «Папа — турок, мама — грек, а я — русский человек».

В есе «Гоголь-ГоГоль» Євген Маланюк розглядає механізм роботи малоросійського гамлетизму на прикладі життя і творчості Миколи Гоголя. У літературі цей видатний письменник фактично повторив шлях Феофана Прокоповича. За славу, прихильність російської читацької аудиторії та царську стипендію Гоголь змушений був «*удавати росіянина, патетичного патріота імперії*» [2, 387]. Він був найяскравішим явищем малоросійства серед шеренги таких служок імперії українського походження. Але на відміну від інших, Гоголя мучила роздвоєність. Українське походження в ньому боролось з тим, що він змушений жити на чужині й удавати із себе росіянина. Згодом ці сумніви ослабли і Гоголь переконав себе в тому, що він справді — росіянин. Він вигадав для себе абстракцію нової батьківщини Русі-Росії. І це капітулянтство мало для письменника трагічні наслідки.

У романі лауреата Сталінської премії Натана Рибак «Переяславська рада» відтворено один із малоросійських міфів про приєднання України до Росії. Зокрема, йдеться про те, що Переяславська рада була волевиявленням усього українського народу. Ось як це подається в романі: «*Велелюдно на переяславському майдані. Вся Україна послала сюди своїх речників. Значки всіх полків, всіх сотень, всіх цехів весело мають на вітрі. Не абищия піддаватися царю новому! Хіба не вороги люті те накоїли, що на шматки роздерли єдину землю людей руських?*» [3, 594]. Ця сцена є ніби проекцією до роману епіграфа, взятого з газети

«Правда» від 11 жовтня 1943 р., в якому йдеться про те, що *«вершиною діяльності Богдана Хмельницького було рішення, прийняте українським народом в 1654 році на раді в Переяславі»* [3, 3]. З позицій Комуністичної партії, яка виконувала ту ж місію збирача земель, що й Російська імперія, найбільшою заслугою Богдана Хмельницького було те, що він позбавив український народ державної перспективи, зміцнивши таким чином Росію.

Але насправді Переяславська рада не була волевиявленням українського народу, як це подає Натан Рибак. У ній взяло участь усього до трьохсот козаків та переяславських міщан. Це була навіть не генеральна, а тільки старшинська рада, на якій не всі старшини погоджувалися на союз із Москвою. Звісно, що ні Галичина, ні Холмщина, ні Підляшшя, ні Лемківщина та більша частина Поділля й Волині, що перебували у складі Польщі, ні Закарпаття, що перебувало у складі Угорщини, ні Буковина у складі Молдавського князівства, що перебувала у васальній залежності від Османської імперії, ні Запорозька Січ не давали своєї згоди на довічну залежність від Московського царства. Відмовилося давати присягу на вірність московському цареві й українське духовенство. Гіпотетично могла дати присягу цареві тільки Гетьманщина, яка становила лише четвертину українських земель. Та й у тут ніхто не радився ні з селянством, ні з духовенством, а деякі полки, зокрема Брацлавський і Уманський, не присягали через те, що перебували на кордоні. І серед козацтва, і серед міщанства, і серед духовенства було далеко не одноставне ставлення до союзу з Московським царством. А хворого переяславського війта козаки силою повели підписувати присягу, і після цього він з розпачу помер.

Брутально зреагував на політичний союз Богдана Хмельницького найбільший авторитет української літератури Тарас Шевченко:

Якби-то ти, Богдане п'яний,

Тепер на Переяслав глянув!

Та на Замчище подививсь!

Упився б! здорово упивсь! [5, 551].

Переяславська рада призвела до військово-політичного союзу України та Московського царства, за якого Гетьманщина зберігала державний суверенітет. Але Москва відразу ж почала порушувати переяславські домовленості. Вже через два роки після Переяслава у Вільні відбулися переговори між Московським царством, Польщею та Литвою, на які не була допущена Україна. Хоча там вирішувалися українські питання. Після цього Богдан Хмельницький укладає військово-політичний союз із Швецією і Трансильванією, але з політичних міркувань не розриває союзу з Москвою. Після смерті гетьмана його наступник Іван Виговський розірвав угоду 1654 р. і уклав Гадяцький договір з Річчю Посполитою.

У Натана Рибак Богдан Хмельницький постає ненависником європейської культури. Для нього Рим — не центр шедеврів архітектури й живопису, а «злодійське місто». Гетьман гнівно осмикує свого сина Юрася, коли той заявив, що хоче поїхати до Рима й Венеції, щоб побачити, як там живуть люди. Він вважає, що єзуїти отруїли його сина своєю пропагандою. Найбільшим ворожим центром гетьман вважає Ватикан, який намагався окатоличити Східну Європу. Варто зауважити, що в романі «Переяславська рада» автор більш-менш об'єктивно подає ситуацію в Європі XVII ст., де точилися релігійні війни, а симпатії між народами визначалися не за національністю, а приналежністю до церкви. Досить згадати Тридцятилітню війну між протестантськими князівствами Священної Римської імперії та католицькою династією Габсбургів, що закінчилася за шість років до Переяславської ради, релігійні війни XVI ст. у Франції та Німеччині або давніші Хрестові походи.

Звісно, що в уявленні народних мас і козацької верхівки православна Москва була ближчою, ніж католицька Варшава. Але ці симпатії були пов'язані не з братерством та відчуттям спорідненості, як це подає Натан Рибак, а з інстинктом самозбереження в часи, коли релігійна нетерпимість та екстремізм були повсякденною реальністю. Ідею знищення України, щоб навіть назви від краю не лишилося, письменник адресує ідеологам Речі Посполитої. Ось яку думку вкладає Натан Рибак у вуста Ліщинського, канцлера Речі Посполитої: *«...після розгрому Хмеля булаву нікому не давати. Посадити на Україні Сапегу чи Конєцпольського, а то віддати її коронному гетьману Станіславу Потоцькому, та й взагалі, що і саму ту назву — Україна — знищити!»* [3, 33].

Автор «Переяславської ради» воліє не згадувати, що саме так чинили з Україною російські царі й бояри, про яких із пієтетом говориться в романі. А цариця Катерина II зробила з Україною те, що Натан Рибак приписав канцлеру Речі Посполитої. Адже саме вона поставила крапку в історії гетьманської України, знищивши інститут гетьманства, Запорозьку Січ і власне назву «Україна».

Пафосно в романі подається звістка ротмістра Станіслава Гроздицького канцлеру Анджею Ліщинському про те, що в Переяславі український гетьман з козацькою старшиною *«склали присягу царю московському на вічне піддання України Москві»* [3, 36]. І це повідомлення подається як квінтесенція національно-визвольної боротьби, ніби український народ з'явився для того, щоб асимілюватися з російським, зміцнивши біологічно, інтелектуально, геополітично Російську імперію. У романі росіяни названі руськими, а українцям і білорусам залишено їхні сучасні

назви. Таким чином Натан Рибак зробив росіян головними спадкоємцями Київської Русі.

Символічною в романі є сім'я зброяра Демида Півторакожуха. Він — українець, його дружина — росіянка. Повертаючись із родиною з Тули в Україну, Демид заспокоює дружину, яка боялася їхати в чужий край: «...земля тепер у нас спільна, край один, доля одна» [3, 50]. І ця спільність у творі має не тільки приватний, а й політичний характер. Півторакожух мислить і говорить, як комісар чи секретар партійної організації: «... добре вчинив Хмель, що Україну нашу від шляхти та султана одірвав, не кориться супостатам. До Руської землі нас єднає» [3, 12]. Росію він називає Руською землею. Хоча в XVII ст. Руссю світ називав Україну, Московське царство — Московією, а росіян — московитами. Пишучи історичний роман, Натан

Рибак на догоду політичній кон'юктурі свідомо фальшує історичну правду і цим вводить в оману читача.

Імперський міф про триєдиність російської нації та «старшого брата» — російський народ — досі підтримується російськими ідеологами й виправдовує претензії Росії на українські та білоруські землі, оформлені в сучасну концепцію «російського світу». Доказом цього є анексія Криму, війна Росії з Україною на Донбасі, намагання нав'язати Україні своє бачення історії, державного устрою, світогляду, мови й культури. У поширення цих міфів зробили свій внесок не лише російські політики та історики, а й українські письменники, що заради кар'єри та матеріальних благ свідомо зреклися свого походження і пішли на службу до ворога.

ДЖЕРЕЛА

1. Білінський В. Країна Моксель, або Московія. Кн. 1. / В. Білінський. — К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2010. — 376 с.
2. Маланюк Є. Книга спостережень / Є. Маланюк. — К. : Дніпро, 1997. — 430 с.
3. Рибак Н. Переяславська рада [Роман] : у 2 т. / Н. Рибак. — К. : Дніпро, 1975. — Т. 2. — 687 с.
4. Тезиси о 300-летию воссоединения Украины с Россией. 1654–1954 гг. М. : Гос. изд-во полит. лит-ры, 1954. — С. 78–104.
5. Шевченко Т. Кобзар / Т. Шевченко. — К. : Дніпро, 1994. — 687 с.

Даниленко Владимир.

ИМПЕРСКИЕ МИФЫ И МАЛОРОССИЙСТВО В УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В статье с позиций постколониальной критики проанализированы российские пропагандистские мифы, направленные на ассимиляцию украинского народа, и их интерпретация украинскими писателями разных эпох. Рассмотрены основные имперские мифы, которые парализовали национальную свободу украинцев, не позволяя выйти из состава Российской империи и Советского Союза. Поданы различные оценки и интерпретации в литературе российских имперских мифов на основе взглядов и произведений Захария Копыстенского, Феофана Прокоповича, Николая Гоголя, Тараса Шевченко, Евгения Маланюка, Натана Рыбака.

Ключевые слова: Российская империя, Советский Союз, имперский миф, малороссийство, ассимиляция, Переяславская рада, «старший брат», украинская идея, постколониальная критика.

Danylenko Volodymyr.

IMPERIAL MYTHS AND MALOROSSIIA IN UKRAINIAN LITERATURE

The article analyses Russian's propagandistic myths aimed at the assimilation of the Ukrainian people from the viewpoint of postcolonial criticism, and their interpretation by Ukrainian writers of different periods. It presents the main imperial myths that paralyzed Ukrainian national liberty, which do not allow withdrawing from the Russian Empire and the Soviet Union. It highlights various evaluations and interpretation of Russian's imperial myth in literature according to the views and works by Zachary Kopystensky, Feofan Prokopovich, Mykola Hohol, Taras Shevchenko, Yevheniy Malaniuk, Nathan Rybak.

Key words: Russian Empire, Soviet Union, imperial myth, Malorossii, assimilation, Pereiaslav Council, "elder brother", Ukrainian idea, postcolonial criticism.